

Ο Κοραΐς, το έθνος και η γλώσσα

Από τον ΓΙΩΡΓΟ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟ

Αν δεχθούμε προς στιγμή τη δεδομένη και μάλλον επιφανειακή ανάγνωση της ιστορίας που ταυτίζει τις μεγάλες φυσιογνωμίες με ορισμένα γεγονότα ή έννοιες, το όνομα του Αδαμάντιου Κοραή φέρνει στο νου δύο πράγματα: τη μέση οδό στο γλωσσικό ζήτημα και τη μετακένωση των φώτων από τη Δυτική Ευρώπη στην υπόδουλη Ελλάδα για να μπορέσει το έθνος να ανακτήσει την ανεξαρτησία, την πολιτική ελευθερία και την παλιά του δόξα.

Ο Κοραΐς δεν θα διαφωνούσε. Κρίνοντας από τα γραφτά του, σε αυτά τα δύο θέματα, τη γλώσσα και το έθνος, επανέρχεται ξανά και ξανά με συχνότητα που αγγίζει τα όρια της εμμονής, τόσο στα κείμενα που δημοσίευσε κατά τη διάρκεια της μακράς ζωής του, όσο και στην ιδιωτική αλληλογραφία του. Αν όμως οι προθέσεις του ήταν σαφείς, δεν συμβαίνει το ίδιο με την ενδοχώρα της σκέψης του, ή αλλιώς, την «επίπλωση του μυαλού του» (το μεταφορικό σχήμα δεν μου ανήκει αλλά το βρίσκω ιδιαίτερα εύστοχο). Εννοώ ορισμένες βασικές έννοιες, όπως π.χ. «γλώσσα», «πρόοδος», «παρακμή και φθορά», «έθνος», σε συνδυασμό με το γενικότερο πλαίσιο στο οποίο πρέπει να τις εντάξουμε, όχι μόνο για να αποκτήσει ο λόγος του το νόημα που εκείνος του απέδιδε, αλλά και για να μπορέσουμε εμείς σήμερα να αναζητήσουμε απαντήσεις στις ερωτήσεις που η δική μας ανάγνωση θέτει.

Επειδή όμως η εξερεύνηση των εννοιολογικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων του κοραϊκού στοχασμού μπορεί να εξελιχθεί σε άκαρπη περιπλάνηση χωρίς πυξίδα, ας διατυπώσουμε επιγραμματικά το εγχείρημά του: ο Κοραΐς, υπό τα όμματα της φωτισμένης Ευρώπης και ακολουθώντας το παράδειγμά της, υπέδειξε στους Ρωμιούς/Γραικούς τον δρόμο της πνευματικής αναγέννησης μέσω της παιδείας, για να αποτινάξουν τον ζυγό με απώτερο στόχο να φανούν αντάξιοι του παρελ-

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς σε σχέδιο του Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου.

θόντος τους, ως γνήσια τέκνα των ένδοξων προγόνων τους. Όπως διαβεβαίωσε με το περίφημο *Memoire* του το ακροατήριο των Γάλλων σοφών τον Ιανουάριο του 1803, το έθνος «θεάται ... το ειδεχθές θέαμα της αμαθίας αυτού και φρίττει αναστρέφον τα βλέμματα εις το άπειρον διάστημα, δι ου χωρίζεται από της των προγόνων ευκλείας». Αλλά οι συμπατριώτες του είχαν ήδη αρχίσει να συνειδητοποιούν ότι η παρακμή του έθνους είναι αντιστρέψιμη: «έλκομεν το γένος εκ των Ελλήνων-ας πειραθώμεν λοιπόν να καταστήμεν άξιοι του ονόματος».¹

Η περίπτωση του Κοραή αναδεικνύει μια πτυχή της νεοελληνικότητας την οποία μάλλον έχουμε υποτιμήσει: τον ρόλο των Δυτικών στη διαμόρφωση της εθνικής μας ταυτότητας. Η στάση τους συνοψίζεται ως εξής: ενώ διευρύνεται συνεχώς το χάσμα ανάμεσα στη Δύση που προοδεύει και την υποταγμένη στους Οθωμανούς Ανατολή, παγιώνεται η πεποίθηση ότι οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου είναι οι εκφυλισμένοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων. Και για όσους Ρωμιούς εγκαθίστανται ή ταξιδεύουν στη Δύση, αυτή είναι η ταυτότητα που τους αποδίδεται.

Οι περισσότεροι θα την υιοθετήσουν και θα κινηθούν στο πλαίσιο της αντίφασης που τη συνθέτει: από τη μια, η παρούσα παρακμή· από την άλλη, το ένδοξο παρελθόν. Ξεκινώντας από το θετικό σκέλος, τη φυλετική συνέχεια την οποία αναγνώριζαν ακόμα και αυτοί που τους περιφρονούσαν, ο Κοραΐς και οι δυτικότροποι Ρωμιοί ταύτισαν την έννοια της προόδου με τη φιλοδοξία της επανόδου. Προοδεύουμε στο μέτρο που ανακτούμε τις προγονικές μας αρετές.

Για να διατυπώσουμε το πρόβλημα πιο αφηρημένα, από τους Δυτικούς μας χώρισε η διαφορετική αντίληψη του ιστορικού χρόνου, όπως διαμορφώθηκε όταν ο Διαφωτισμός διαδέχθηκε την Αναγέννηση. Η Δύση επέλεξε τελικά την εβραιοχριστιανική εκδοχή της γραμμικής πορείας, η οποία όμως, έχοντας εκκοσμικευθεί, δεν κατευθυνόταν προς τη Δευτέρα Παρουσία αλλά προσέβλεπε στο επίγειο μέλλον που θα ήταν καλύτερο από το παρελθόν. Ενώ η δική μας εκδοχή, εξίσου αφαιρετικά διατυπωμένη, μπορεί μεν να αποδέχθηκε την εισαγόμενη από τη Δύση έννοια της προόδου – χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Κοραΐς – ωστόσο, παράλληλα και κατά τρόπο προβληματικό, έτεινε προς την πλατωνική ανάμνηση του υποδειγματικού και του τέλειου.

Ας επιμείνουμε λίγο στο τι συνέβη στη Ευρώπη. Η αναβίωση της αρχαιότητας που επιδίωξε η Αναγέννηση δεν ήταν μονοσήμαντη. Κατ' αρχάς απέρριψε τον σκοτεινό Μεσαίωνα επικαλούμενη το κριτικό πνεύμα των αρχαίων. Ταυτόχρονα όμως κινήθηκε και προς την αντίθετη κατεύθυνση: ένα από τα πρώτα θύματα αυτής της στροφής ήταν ο Αριστοτέλης, ο οποίος είχε ενσωματωθεί στο χριστιανικό δόγμα από τον Θωμά Ακινάτη και κυριαρχούσε στα πανεπιστήμια. Με άλλα λόγια, η πρόοδος στις φυσικές επιστήμες και τη φιλοσοφία πέρασε μέσα από την απόρριψη της κλασικής αυθεντίας. Στις τέχνες και τα γράμματα όμως δεν συνέβη κάτι ανάλογο. Ο θαυμασμός για την ελληνική

και λατινική γραμματεία, την τέχνη και τα ηθικά παραδείγματα από τον κλασικό κόσμο κληροδοτήθηκε από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό. Αλλά η έννοια της κλασικής τελειότητας δεν πέρασε αλώβητη το κατώφλι της νεωτερικότητας. Η «Εριδα των Αρχαίων και των Νεότερων» που άρχισε στα τέλη του 17ου αιώνα και συνεχίστηκε επί δεκαετίες, τελείωσε με την επικράτηση των τελευταίων, με αποτέλεσμα η έννοια της προόδου να μετατοπιστεί από την επιστροφή στο παρελθόν που είχε επιδιώξει η Αναγέννηση, στο νεωτερικό αίτημα της αέναης αλλαγής και βελτίωσης.

Μετά από αυτή την παρένθεση, ως επιστρέψουμε στον Κοραή και τη δική μας περίπτωση. Η κρίσιμη μεταβατική περίοδος τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου, όταν η ιδεολογία του Διαφωτισμού διασκευάσθηκε για να εισαχθεί στην Ελλάδα. Ακολουθώντας τους μέντορες τους, οι δυτικόφρονες Ρωμιοί διανοούμενοι με επικεφαλής τον Κοραή είδαν την πρόοδο ως μια πορεία αλλαγής και βελτίωσης από την οποία μας είχε αποκόψει η δουλεία του γένους, κι αυτό ήταν αρκετό για να τους κάνει καινοτόμους σε σύγκριση με τη ακινησία της παραδοσιακής ρωμείκης κοινωνίας και επικίνδυνους ριζοσπάστες στα μάτια της Ορθόδοξης Εκκλησίας που κήρυττε την αποδοχή του Οθωμανικού κράτους. Οι Έλληνες διαφωτιστές όμως, στη μάχη που έδωσαν κατά της συντήρησης απέφυγαν να θέσουν τα δύσκολα ερωτήματα που ταλαιπώρησαν τους δυτικούς. Έναν αιώνα μετά την έριδα Αρχαίων και Νεότερων, ο Κοραής, ο οποίος είχε την Ελλάδα κατά νου, απλώς υιοθέτησε τις θέσεις και των δύο αντιδίκων. Από τη μια κήρυξε το ευαγγέλιο της προόδου, ενώ από την άλλη πίστεψε ότι στη δική μας περίπτωση πρόοδος σημαίνει ανάκτηση της αρχικής μας ταυτότητας, ή, σύμφωνα με τη δική του διατύπωση, να γίνουμε αντάξιοι των προγόνων μας που φώτισαν την Ευρώπη. Δηλαδή, η βελτίωση που επιδίωξε δεν ταυτίζεται απόλυτα με εκείνη των Γάλλων δασκάλων του επειδή παραπέμπει αντιφατικά και στην αναγεννησιακή εκδοχή της αξεπέραστης κλασικής εποχής, η οποία όμως, εκτός Ελλάδας, έπρεπε πρώτα να ανατραπεί για να προκύψει ο Διαφωτισμός.

Δεν πρόκειται για παρανόηση ή για υπερβολικό σεβασμό προς της Δύση, όπως θα έλεγαν κάποιοι σήμερα. Η θέση του Κοραή όσον αφορά την κλασική αρχαιότητα όφειλε να συμπεριλάβει μια επιπλέον σημαντικότερη διάσταση κι αυτό την έκανε πολύ πιο περίπλοκη από εκείνη των ξένων. Ενώ για τους δυτι-

Παράσταση της σκλάβας Ελλάδας στο φυλλάδιο του Κοραή *Σάλπισμα Πολεμοστήριον*, Μουσείο Μπενάκη. (Πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ').

κούς το αν θα επέστρεφαν ή θα απομακρύνονταν από τις κλασικές καταβολές της σκέψης τους συνιστούσε πρόβλημα ιδεολογικό και θεωρητικό, για τους υποψήφιους Έλληνες η επιστροφή στο παρελθόν δεν ήταν μια άποψη που εντάσσεται μόνο στην περί προόδου διαμάχη· ο Κοραής, επιπροσθέτως και αντιφατικά, την ταυτίζει και με την ανάκτηση της προϋπάρχουσας αλλά υπνώττουσας εθνικής ταυτότητας. Κάτι που δεν διανοήθηκαν να κάνουν οι δυτικοί, παρά την τάση τους να υποδύονται κατά καιρούς τους δημοκράτες Γράχους και τον τυραννοκτόνο Βρούτο. Για τους Ρωμιούς όμως που έγιναν Έλληνες, οι αρχαίοι εκτός από πρότυπο ήταν και πρόγονοι, και σε αυτούς θέλησαν να επιστρέψουν, όχι μόνο γιατί ήταν άξιοι, αλλά κυρίως επειδή αντιπροσώπευαν την ουσία της ελληνικότητας από την οποία η δουλεία τους είχε αποξενώσει. Έτσι προέκυψε η μείζων πρόταση της νεοελληνικής ιδεολογίας, όπως την διατύπωσε ο Κοραής: παρά την εμφανή αλλά προσωρινή καθυστέρηση, παρά

την αλλοτρίωση που βάστηξε χιλιετίες ολόκληρες, οι Γραικοί δεν έχουν αλλάξει ουσιαστικά και θα αποδειχθούν τελικά αντάξιοι των προγόνων τους.

Κι επειδή το σχήμα αυτό εξιστορεί αλλαγές και μεταμορφώσεις, η νεοελληνική ταυτότητα διατυπώθηκε αφηγηματικά: αρχίζει με την καταστροφική απομάκρυνση από το αρχαίο πρότυπο, ακολουθούν τα διαδοχικά στάδια της παρακμής, και στα τέλη του 18ου αιώνα, συνειδητοποιώντας την απόσταση που τους χωρίζει από αυτό που πραγματικά είναι, οι Έλληνες δηλώνουν την πρόθεσή τους να αγωνιστούν για να πετύχουν την επάνοδο στην ιδρυτική ιδανική κατάσταση.

Συνεπώς η ευρύτατη αποδεκτή άποψη ότι η *συνέχεια του ελληνοισμού* καθιερώθηκε από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρηγόπουλο δεν είναι απολύτως ορθή. Ο Κοραής, και άλλοι πριν απ' αυτόν, πίστευαν ότι οι σημερινοί Έλληνες είναι όντως απόγονοι των αρχαίων. Ως δια-

φωτιστής όμως που είχε διαβάσει τον Γίββωνα (Edward Gibbon), πίστευε επίσης ότι με τη Μακεδονική ή τη Ρωμαϊκή κατάκτηση ή έστω με το Βυζάντιο των Γραικορωμαίων αυτοκρατόρων, το γένος περιπλανήθηκε επί πολλούς αιώνες στην έρημο της αμάθειας και της παρακμής. Έτσι εξηγείται το «άπειρον διάστημα» που χωρίζει τους νέους από τους παλιούς Έλληνες. Πώς θα γεφυρωθεί αυτό το χάσμα; Κατ' αρχάς, η λύση του Κοραή ήταν να επιστρατεύσει δύο σχήματα λόγου και να τα συνδυάσει για να αναδείξει τον ρόλο της μνήμης.

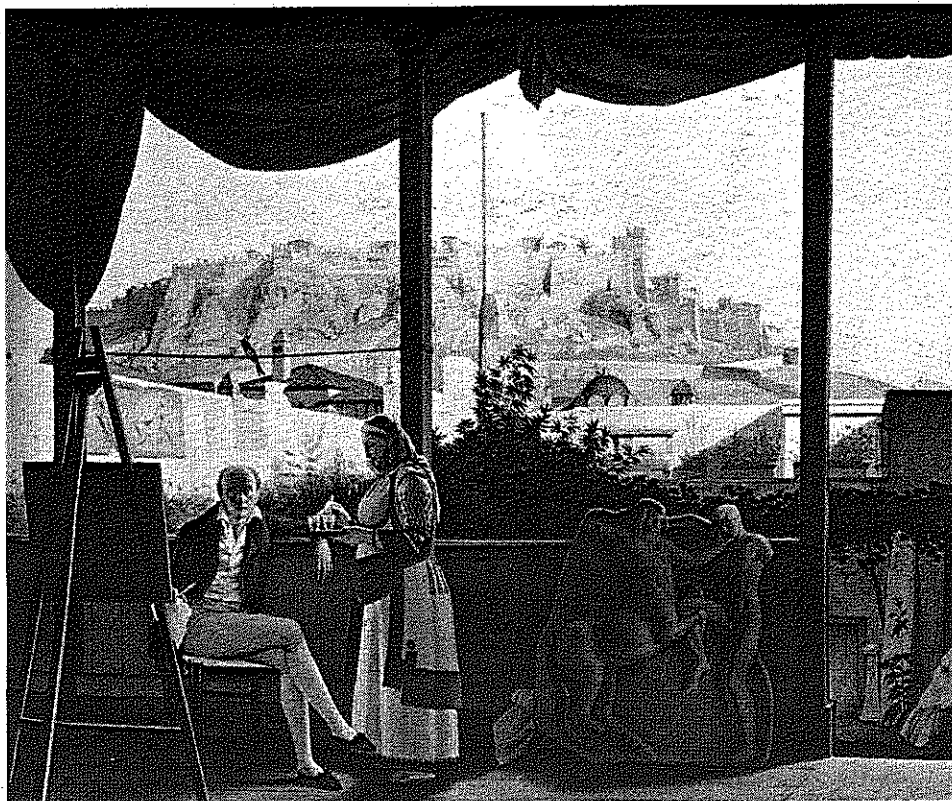
Το πρώτο, και φαινομενικά το πιο απλό και κοινότοπο, είναι η προσωποποίηση: η εθνική ταυτότητα συμπυκνώνεται σε ένα πρόσωπο που βαπτίζεται «μητέρα Ελλάδα». Στο σημείο αυτό παρεμβαίνει το δεύτερο σχήμα, η μεταφορά: ο Κοραής διαπιστώνει ότι η Ελλάδα, ως πρόσωπο, ρυπάνθηκε, αρρώστησε, κοιμήθηκε ή έπεσε σε νεκροφάνεια. Και η διάγνωση από τον χιώτη γιατρό συμπίπτει με τα πρώτα στάδια της ανάκαμψης. «Η αίσθησις της κοινής ασθενείας εκίνησε πολλούς εις κοινήν έρευναν των μέσων της θεραπείας ... μετά την μακροχρόνιον αυτής αρρωστίαν.»² Σε ένα άλλο κείμενο ο Κοραής προβλέπει ότι η μάθηση θα οδηγήσει εις «όσα είναι αναγκαία να εκπλύνωσι τον πολυχρόνιον ρύπον, με τον οποίον κατησβόλωσε το ευμορφώτατον της Ελλάδος πρόσωπον η βαρβαρότης»³ Και ξανά: «Εντεύθεν αληθώς άρχεται η των Ελλήνων αφύπνισις· τα εκ του ληθάργου ανανήψαντα πνεύματα εκπλήσονται θεώμενα την ιδίαν ελεεινότητα.»⁴ Δηλαδή η Ελλάδα μπήκε στο δρόμο της ίασης· αποφάσισε να πλυθεί για να φανεί η πραγματική ομορφιά της· ή, ακόμα πιο παραστατικά, ήρθε η ώρα να ξυπνήσει από τον βαθύ της ύπνο. Την ορθότητα του μεταφορικού σχήματος θα εγγυηθεί τώρα η αρχική προσωποποίηση. Έτσι δεν κάνουμε όλοι μας; Όποιοι ξυπνάνει, δεν είναι αυτός που κοιμήθηκε; Μπορεί να πέρασαν μερικές ώρες –ή μερικοί αιώνες στην προκειμένη περίπτωση– αλλά το υποκείμενο παραμένει κατ' ουσία το ίδιο.

Προκύπτει όμως ένα πρόβλημα, το οποίο, αν και φαίνεται μικρό, μπορεί να τινάξει ολόκληρο το οικοδόμημα στον αέρα: σύμφωνα με την αριστοτελική εκδοχή της μνήμης, θυμάμαι μόνο ό,τι μου έχει συμβεί. Και κατ' επέκταση στην περίπτωση μιας ομάδας, τα μέλη της θυμούνται μόνο ό,τι έχει διασωθεί στη συλλογική μνήμη που περνάει από γενιά σε γενιά. Στα χρόνια του Κοραή όμως ήταν φανερό ότι οι περισσότεροι συμπατριώτες του είχαν ξεχάσει. Αν κάποιος τους ρωτούσε, «τι είσαστε;», θα απαντούσαν ότι ήταν Χριστιανοί ή Ρωμιοί. Σε αυτό ακριβώς το σημείο παρεμβαίνει η έννοια του βάρους, ως

χώρος όπου βρίσκει καταφύγιο για να επιβιώσει θολά και ανεπίγνωστα η συνέχεια του έθνους. Γράφει ο Κοραής: «Η ευκολωτέρα κτήσις και χρήσις των Ελληνικών βιβλίων θέλουν αναμφιβόλως αναζωπυρώσειν εις τας νέας αυτών ψυχάς τα πλακωμένα, αλλ' όχι αφανισμένα, γενναία φρονήματα των ιδίων προγόνων.»⁵ Τα μεταφορικά σχήματα έχουν διαλεχθεί με προσοχή και παραπέμπουν αναχρονιστικά και κατευθείαν στην ψυχανάλυση, θα λέγαμε σήμερα. Δεν χρησιμοποιεί το ρήμα «ανάβω», το οποίο υποδηλώνει μια ιδρυτική χειρονομία, αλλά το «αναζωπυρώνω», δηλαδή δυναμώνω κάτι που ακόμα σιγοκαίει, κάτι που έχει μειωθεί ή «πλακωθεί» αλλά υπάρχει ακόμα, δεν έχει «αφανισθεί». Και αλλού, σε μια αποστροφή προς τη μητέρα πατρίδα: «Αυτή η πτώσις ... ουδέποτε υπήρξε τοσοούτον πλήρης, ώστε να μην καταλίπη εν σοι αίσθημά τι του αρχαίου σου μεγαλείου.»⁶

Το αίτημα του Κοραή ότι πρέπει να γίνουμε σαν τους προγόνους μας, συνδυάζεται με τον ισχυρισμό ότι κατά βάθος είμαστε. Κι επειδή το μήνυμα απευθύνεται σε ένα εθνοτικό και γλωσσικό μωσαϊκό που ζούσε τότε στο νότιο άκρο της Βαλκανικής, και με απώτερο στόχο να συμπεριλάβει κι όχι να αποκλείσει, το έθνος δημιουργείται με βάση την αρχή ότι Έλληνας γίνεται όταν δηλώσεις ότι ήδη είσαι. Και τέτοια δήλωση μπορεί να κάνει οποιοσδήποτε. Αρκεί να αποδεχθεί τον βασικό μηχανισμό της εθνικής συνέχειας, δηλαδή τη λογική της ιστορικής μνήμης που επιστρατεύει την επιλεκτική λήθη, όπως έγραψε ο Ρενάν στο *Τι σημαίνει έθνος*. Έτσι εξηγείται γιατί ο ελληνικός Διαφωτισμός εμφανίζεται μεν ως κίνημα επιστροφής που θέλει να αυξήσει την εμπέδωση της μνήμης, αλλά στην ουσία αποδεικνύεται ένας ιδιότυπος συμψηφισμός: οι Ρωμιοί αποκτούν εθνική συνείδηση ως Έλληνες στο μέτρο που δέχονται να θυμηθούν και ταυτόχρονα να λησμονήσουν: να θυμηθούν ποιοι ήταν κάποτε, και να λησμονήσουν την επί αιώνες αμνησία. Με τον Κοραή και τους άλλους διαφωτιστές, οι Έλληνες διδάσκονται για πρώτη φορά τι οφείλουν να θυμούνται.

Για τον Κοραή όμως η εθνική συνείδηση δεν είναι μόνο, και δεν είναι πρωτίστως θέμα μνήμης, αλλά θέμα γλώσσας. Κι αυτό εγγράφει το εγχείρημά του σε δύο διαφορετικά αλλά συγκοινωνούντα πλαίσια αναφοράς: το ένα ήταν η έριδα στους κύκλους της εγχώριας διάνοησης γύρω από τη γλώσσα, με πρώτους αντίπαλους τον υπέρμαχο της κοινής Καταρτζή και τον αρχαιστή Βούλγαρη. Και το άλλο, ο προβληματισμός περί σημείων και γλώσσας εκτός Ελλάδας, με όρους που

Ο λόγιος και ζωγράφος Φωβέλ (1753-1838), πρόξενος της Γαλλίας στην Αθήνα (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη). Η αγάπη για την κλασική αρχαιότητα και το ενδιαφέρον για τα μνημεία έφεραν πολλούς ξένους στην Ελλάδα την περίοδο της τουρκοκρατίας.

διαμορφώθηκαν από την αντιπαράθεση ανάμεσα στο ρασιοναλισμό του Καρτέσιου (Descartes), και τον ανερχόμενο εμπειρισμό του Λοκ (Locke) και στη συνέχεια την αισθησιοκρατία του Κοντιγιάκ (Condillac). (Άλλη μία πτυχή της μετάβασης στον Διαφωτισμό, την οποία ο Π. Κονδύλης συνοψίζει ως εξής: «η θεώρηση από τη σκοπιά του Οντος δίνει τη θέση της στη θεώρηση από τη σκοπιά του Ανθρώπου και των γνωστικών του δυνατοτήτων».)⁷ Δυστυχώς «είναι των αδυνάτων», όπως θα έλεγε ο Κοραής, να χωρέσει σε ένα τόσο μικρό κείμενο η περίπλοκη αντιδικία στη Δύση για τον ρόλο και τη λειτουργία της γλώσσας. Θα αρκεστούμε λοιπόν σε μερικές γενικές παρατηρήσεις, υπενθυμίζοντας το εξής κοινότοπο: οι περί γλώσσας θεωρίες εκείνης της εποχής έρχονται συχνά σε αντίθεση με όσα εμείς θεωρούμε κτημένα της γνώσης μας, ή αναζητούν απαντήσεις σε ερωτήματα, τα οποία σήμερα δεν τίθενται. Κάτι που ο ίδιος ο Κοραής είχε προβλέψει έμμεσα ότι θα συνέβαινε αν κρίνουμε από τα λόγια του για τον Στράβωνα: «Τα όσα δεν ήτο δυνατόν ν' αποφύγη εις εκείνη του χρόνου την περίοδον, δεν πρέπει καν να ονομάζονται ελαττώματα ... Το να τον κατηγορεί τις διά τούτο, είναι το αυτό και να κατηγορεί ημάς τους νυν ζώντας, ότι δεν εξεύρομεν όσα μέλλουν να γίνουν γνωστά εις τους απογόνους ημών».⁸

Η αφετηρία των συζητήσεων στη Δύση για τη γλώσσα ήταν μια κοινή παραδοχή: ότι η γλώσσα και η σκέψη (ο Κοραής αποκαλεί τη μεν «προφορικό λόγο» και την δε «ενδιάθετο λόγο») είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσμα-

τος επειδή τις συνδέει μια σχέση αλληλεξάρτησης. Δηλαδή στη συνέργεια γλώσσας και σκέψης η μία προϋποθέτει την άλλη επειδή λειτουργούν από κοινού και ομοιότροπα. Οι εκδοχές αυτής της «σύζευξης», όπως τη χαρακτηρίζει ο Κοραής, ήταν δύο: η πρώτη, με ευδιάκριτες αναφορές στον Καρτέσιο και απόηχους σήμερα στη θεωρία του Τσόμσκυ (Chomsky), διατυπώθηκε από τους Αρνώ και Λανσελό (Antoine Arnauld, Claude Lancelot) στη *Γενική και λελογισμένη γραμματική του Port-Royal* (1660)⁹. Παρακάμπτοντας τις επιμέρους συγκεκριμένες γλώσσες, η γραμματική του Πορ-Ρουαγιάλ ασχολείται με τη γλώσσα αυτή καθαυτή, ή αλλιώς με τη «φύση» της, και υποστηρίζει ότι μόνο σε ένα τόσο υψηλό επίπεδο αφαίρεσης μπορούμε να αντιληφθούμε πώς τα σημεία, ως μέρη του λόγου που συνδυάζονται βάσει κανόνων, αντικατοπτρίζουν τη δομή της ανθρώπινης σκέψης, το «συλλογίζεσθαι» του Κοραή. Οι ατελείς ομιλούμενες γλώσσες δεν είναι σε θέση να αναδείξουν με την απαιτούμενη καθαρότητα αυτή την ορθολογική συγκρότηση και λειτουργία τους.

Η δεύτερη εκδοχή αποτελεί εύγλωττο παράδειγμα της μετάβασης από τη ρασιοναλιστική οντολογία του Καρτέσιου στον εμπειρισμό του Διαφωτισμού που επισήμανε ο Κονδύλης. Τα μεταφυσικά συστήματα έδωσαν τη θέση τους στην Ανθρωπολογία, η οποία έθεσε το εξής ερώτημα: πώς το άτομο, με μόνο εφόδιο την εμπειρία και χωρίς έμφυτες

ιδέες, υπερέβη την αρχική «φυσική» του κατάσταση και μεταμορφώθηκε σε ιστορικό και κοινωνικό υποκείμενο, το οποίο, αναπτύσσοντας τις διανοητικές του λειτουργίες, απέκτησε τη δυνατότητα να επικοινωνεί αποτελεσματικά και να αρθρώνει λογικά συνεκτικές προτάσεις που αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα. Και για να το απαντήσουν οι Διαφωτιστές τόνισαν μια διάσταση που τα μεταφυσικά συστήματα του 17ου αιώνα είχαν παραγκωνίσει: την έννοια της προόδου και κατ'επέκταση τον χρόνο. Δηλαδή, εστίασαν την προσοχή τους είτε στις καταβολές των κοινωνικών φαινομένων, π.χ. πώς δημιουργήθηκε η γλώσσα, είτε, πιο μικροσκοπικά, πώς από τις πρώτες απλές αισθητηριακές εντυπώσεις φτάνουμε στη σύνθετη και αφηρημένη σκέψη (Λοκ), ή πώς από τις κραυγές και τις χειρονομίες που για τον «φυσικό» άνθρωπο ήταν το μόνο μέσο επικοινωνίας προέκυψε ο λόγος (Κοντιγιάκ).

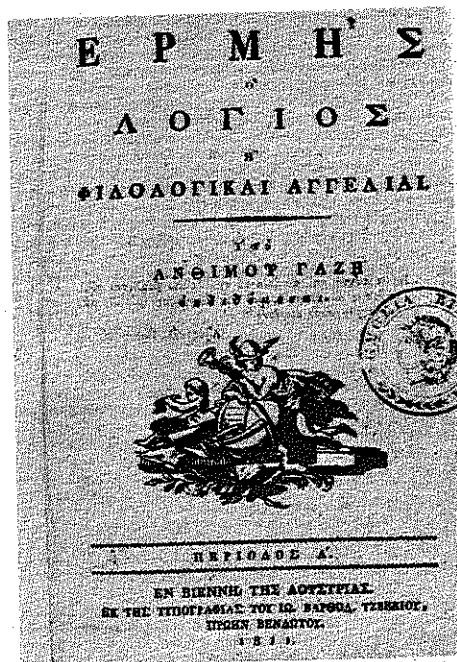
Ο Κοραής αποδέχεται τη βασική θέση της γραμματικής του Πορ-Ρουαγιάλ: «[η] γλώσσα είναι το εργαλείον, με το οποίον η ψυχή πλάττει πρώτον ενδιαθέτως, έπειτα προφέρει τους λογισμούς της»¹⁰, γράφει, μη παραλείποντας πάντως να υπενθυμίσει ότι οι Στωικοί «ανέπτυξαν οι πρώτοι σχεδόν την αδιάσπαστον ένωσιν της Γραμματικής με την Λογικήν».¹¹ Παράλληλα όμως συνθέτει ένα αφήγημα που ο ορθολογισμός του Αρνώ και του Λανσελό είχε αποκλείσει και οι Διαφωτιστές ουδέποτε επιχειρήσαν: εξιστορεί την πορεία μιας συγκεκριμένης γλώσσας μέσα στο χρόνο και τη συνδέει με τις τύχες του λαού που τη μιλάει: «Η ταλαίπωρος ημών γλώσσα έπαθεν ό,τι επέθαμεν ημείς όλοι οι λαλούντες αυτήν. Αφού εγυμνώθημεν από επιστήμας και τέχνας, ακόλουθον ήτο να γυμνωθώσι και αι κεφαλαί ημών από πραγμάτων ιδέας ορθάς· και επειδή ζώου λογικού κεφαλή, εύκαιρος να μένη δεν εμπορεί, εμβήκαν εις τόπον εκείνων αι στρεβλαί και φθοροποιαί προλήψεις. Αλλ' αι ιδέαι, είτε καλαί, είτε κακαί, είναι η βάσις, ή μάλλον αυτή η ύλη του ενδιαθέτου λόγου. Οποίος είναι αυτός, ται αυτή πρέπει να ήναι και η εικών αυτού, ο προφορικός ... Ο κακά συλλογίζομενος κακά λαλεί, και ο κακά λαλών εμποδίζει τον νουν να ανακαλύψη τας πηγάς της πλάνης, και του διαστρέφει ολονέν την δύναμιν του συλλογίζεσθαι, ή και παντάπασι την καταργεί. Η σφιγκτή ένωσις αυτή της γλώσσης με τας εννοίας είναι αναμφίβηλος».¹²

Πριν δούμε από πιο κοντά τις θέσεις του, θα βοηθούσε ίσως να υπενθυμίσουμε τη γενικότερη στάση του Κοραή: βιώνοντας έντονα και

επώδυνα την κατάρπωση του γένους, διασκευάζει τη συνταγή των Διαφωτιστών για να θεραπεύσει τον πολιτιστικό και ηθικό μαρασμό που βλέπει γύρω του, και τον οποίο προσλαμβάνει ως χάσμα που χωρίζει τους Ρωμιούς, τόσο από τη φωτισμένη Δύση, όσο και από το δικό τους παρελθόν. Αυτό το διττό έλλειμμα ή μειονέκτημα¹³ ο Κοραΐς το διαβάζει όχι μόνο με όρους καθυστέρησης, αλλά κυρίως με όρους παρακμής του έθνους των Ελλήνων, για να δικαιώσει ταυτόχρονα και τις δύο βασικές παραινέσεις του: το ότι «πρέπει να φωτιστούμε ακολουθώντας το παράδειγμα των ξένων» που οδηγεί στη μετακένωση, και το ότι «πρέπει να γίνουμε αντάξιοι των προγόνων μας», που ενισχύει την ιδρυτική πεποίθηση της νεώτερης Ελλάδας ότι αποτελεί συνέχεια της αρχαίας.

Εκ πρώτης όψεως ο Κοραΐς αντέδρασε όπως και πολλοί άλλοι πατριώτες-διανοούμενοι της περιφέρειας, οι οποίοι κατασκεύασαν τα νέα έθνη ανακαλύπτοντας και εξωραϊζοντας το παρελθόν τους. Με την εξής διαφορά: ενώ θα μπορούσε να θυμηθεί τον μέγα Αλέξανδρο ή το Βυζάντιο, δεν το έκανε επειδή, όπως είπαμε, είχε αποδεχθεί την κατά Γίββωνα ιστορία. Συγκριτικά όμως με τους προοδευτικούς διανοούμενους των άλλων βραδυπορούντων, είχε το εξής μοναδικό πλεονέκτημα: δεν μιλούσε για κάποιο λαό που ήθελε να πιστεύει ότι κάποτε μεγαλούργησε πολιτικά ή στρατιωτικά και σήμερα προσπαθεί να «εκουγχρονιστεί» αντιγράφοντας το δυτικό πρότυπο. Ο Κοραΐς, ως Έλληνας, διεκδικούσε την πνευματική πατρότητα της μεταμεσαιωνικής Ευρώπης, δηλαδή μιλούσε ως νόμιμος κληρονόμος εκείνων που αρχικά τη «φώτισαν». Οι σύγχρονοι Έλληνες μπορεί να είχαν μείνει πίσω· αλλά επειδή αποτελούν μέρος ενός διαχρονικού Εμείς που μία προγενέστερη ενσάρκωσή του εγκαινίασε την πρόοδο, δικαιούνται να υπενθυμίσουν στους Ευρωπαίους το δικό τους τεράστιο και απαράγραπτο χρέος προς τους Έλληνες, παλιούς και νέους. Έτσι προέκυψε η εθνική μας σχιζοφρένεια απέναντι στη Δύση: ο «φράγκος» Κοραΐς, εξ όσων γνωρίζω, ήταν αυτός που εκστόμισε πρώτος τη διαβόητη φράση ότι «αν έλειπον των Ελλήνων τα συγγράμματα, ίσως ακόμη, καθώς άλλην φοράν, ήθελον ζώσιν εις τους λόγγους τρεφόμενοι με βαλανίδια».¹⁴

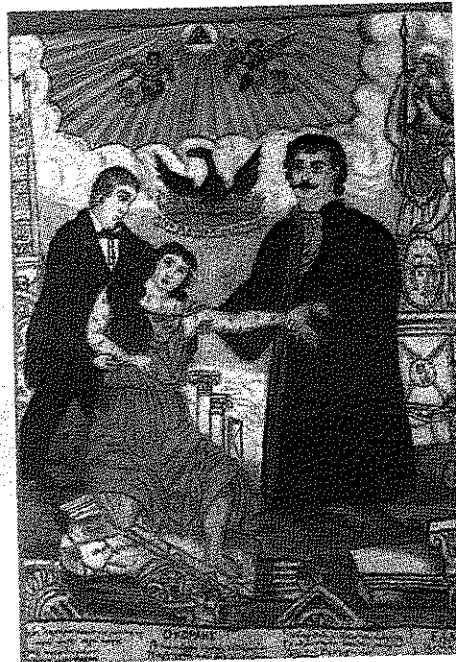
Τι νόημα έχει όμως να μιλάμε για την παρακμή μιας γλώσσας; Η απάντηση των περισσότερων γλωσσολόγων σήμερα είναι: απολύτως κανένα.¹⁵ Η γλώσσα δεν εκλαμβάνεται πια ως κάτι που εκδηλώνεται μέσα από ορθές ή λανθασμένες πράξεις, αλλά ως ένα αυτορρυθμιζόμενο σύστημα, το οποίο, δεχόμενο έξωθεν ερεθίσματα αλλάζει συνεχώς, έχει όμως την ικανότητα να

Αριστερά: Εξώφυλλο του περιοδικού *Λόγιος Ερμής* (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη). Πρώτος συντάκτης του ήταν ο Άνθιμος Γαζής, με την υπόδειξη του Κοραΐ. Δεξιά: Πίνακας του Θεόφιλου, όπου ο Κοραΐς και ο Ρήγας υποβασιάζουν την Ελλάδα, λάδι σε χαρτόνι, 1911.

αποκαθιστά την εσωτερική του ισορροπία ενώ, σύμφωνα με τον Γιακομπσον (Jakobson), επιδεικνύει ταυτόχρονα την τάση να την ανατρέψει.¹⁶ Η, για να χρησιμοποιήσουμε τη μεταφορά της Τζιν Έιτσισον (Jean Aitchison), η γλώσσα είναι σαν την παλίρροια που τα νερά της ανεβαίνουν και κατεβαίνουν συνεχώς.¹⁷

Ο Κοραΐς, υιοθετώντας πρωθύστερα την ορολογία του ιστορικισμού, αναγνωρίζει και μάλιστα τονίζει την αλλαγή και την ιστορική ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει τις διαδοχικές φάσεις της ελληνικής γλώσσας: «κατά διαφόρους περιόδους, ή εποχάς χρόνου, το αυτό έθνος έχει διάφορον Γραμματικήν, ήγουν διάφορον τρόπον του λαλείν και γράφειν την γλώσσαν του».¹⁸ Θεωρεί δε «αξίωμα» το γεγονός ότι «καθείς πρέπει να γράφη εξ ανάγκης την γλώσσαν του αιώνος εις την οποίαν εγεννήθη, καθώς και την λαλεί εξ ανάγκης».¹⁹ Την ίδια στιγμή ωστόσο οι ιδιότητες, ή μάλλον οι αρετές της αρχαίας ελληνικής, «της ευφραδεστέρας και σοφωτέρας όλων των γλωσσών του κόσμου» παραμένουν ανεξίτηλες: «Η Ελληνική γλώσσα... σιμά των πολλών άλλων αυτής προτερημάτων, έχει καν ποίαν γοητείαν, διά της οποίας όχι μόνο μαλακύνει τα ήθη των νέων, αλλά και τα κάμνει σεμνότερα και σοφρωνέστερα».²⁰ Κι αυτό επειδή «τοιαύτη γλώσσα είναι ελευθέρου έθνους γλώσσα».²¹ Δηλαδή ο Κοραΐς αντιμετωπίζει ως ιστορικό φαινόμενο μόνο τη φθορά, την οποία μάλιστα αποδίδει στην «φυσικήν κλίσιν του ανθρώπου να μεταβαίνει από την τελειότητα εις την παρακμήν».²² το πρότυπο όμως από το οποίο απομακρύνεται έχει κάτι το πλατωνικό, δεν το αγγίζει ο χρόνος.

Δεν πρόκειται απλώς για τη συγγνωστή τάση ενός μεταρρυθμιστή και πατριώτη να υμνεί τη γλώσσα του. Γιατί ο Κοραΐς, στην προσπάθειά του να αποδείξει ότι προοδεύουμε στο μέτρο που ανακτούμε τις προγονικές μας αρετές, υποπίπτει στη λεγόμενη «ετυμολογική πλάνη», όπως και πολλοί άλλοι εκείνη την εποχή.²³ Δηλαδή πιστεύει ότι η ορθή σημασία μιας λέξης/έννοιας είναι η αρχική. Και ως φιλόλογος –ο Πίτερ Μάκριτς μας υπενθυμίζει πόσο η ιδιότητα αυτή επηρεάζει τη στάση του²⁴– προσπαθεί να ανακαλύψει το αρχαιοελληνικό υπόδειγμα κάτω από τα χαλάσματα που έχει επισωρεύσει η φθορά αιώνων. Κάτι ανάλογο, λέει, γίνεται και στην Ευρώπη όπου οι φωτισμένοι αποκαθιστούν «την ετυμολογίαν και την ακριβή σημασίαν»²⁵ των λέξεων, και το ίδιο ίσχυε στην αρχαιότητα: «Σχεδόν όλοι οι παλαιοί φιλόσοφοι ήσαν και φιλόλογοι».²⁶

Παραθέτοντας τη ρήση του Επικτήτου για την επίσκεψη και την παρακολούθηση των ονομάτων, ο Κοραΐς αποφαινεται ότι έργο του φιλόλογου είναι να εξιστορεί τις αλλαγές στη σημασία των λέξεων και να τις αξιολογεί συγκριτικά: «πρέπει να ερευνήσωμεν τι εσήμαινε πάσα μία απ' αυτάς εις τους προγόνους μας, τι εκατάτησε να σημαίνει εις ημάς, και τις είναι η κυρία της σημασίας παραβαλλομένης με τας αναλόγους των φωτισμένων εθνών λέξεις».²⁷ Φυσικά δεν αναφέρεται σε απλές λέξεις –π.χ. πώς η «θύρα» έγινε «πόρτα»– αλλά σε ορισμένες έννοιες που συγκροτούν το ιδεολογικό υπόστρωμα της σκέψης μας, και οι οποίες, σύμφωνα με τον Κοραΐ, δεν υπόκεινται στα ιστορικά και επίμαχα κοινωνικά συμφραζόμενα, απλώς διαστρέφονται στο μέτρο που απομακρύνονται από

την αρχική ορθή σημασία τους: «Αν εξετάσωμεν πόθεν γεννώνται αι διχόνια εις τα έθνη, άλλη αυτών αρχή δεν θέλωμεν ευρείν παρά την άγνοιαν τινών λέξεων, τας οποίας καθένας καθημέραν έχει εις το στόμα, πολλά ολίγοι όμως εφρόντισαν να μάθωσι την αληθή έννοιαν και σημασίαν. Τις δεν προφέρει συχνά τα ονόματα *Ευδαιμονία, Αρετή, Νόμοι, Ελευθερία*; Αλλά πόσοι από τους προφέροντες γνωρίζουν και τα σημανόμενα πράγματα! Και όμως από την άγνοιαν αυτών έρρευσαν όλων των εθνών αι δυστυχία».²⁸ Όπως λέει χαρακτηριστικά, μόνο όσοι γνωρίζουν ότι η έννοια της δικαιοσύνης προέρχεται ετυμολογικά από το «δίχα» μπορούν να την καταλάβουν και να την εφαρμόσουν. Δηλαδή, η «αληθής» σημασία των λέξεων παραμένει σταθερή, αν και μπορεί να ξεχαστεί ή να παραποιηθεί.

Η «επίσκεψις και παρακολούθησις των ονομάτων» δεν περιόριζεται στη γλωσσολογική διάσταση αλλά λειτουργεί και ως δυνητική προϋπόθεση του όλου κοραϊκού εγχειρήματος. Σε ένα πρώτο και κύριο επίπεδο, η ετυμολογία, η ανασκαφή της αρχικής σημασίας, εκφράζει υποδειγματικά την εθνική προσπάθεια να αρθεί η απόσταση ανάμεσα στους αρχαίους προγόνους και τους σύγχρονους Ρωμιούς, εφόσον το ζητούμενο είναι να ανακτήσουν και αυτοί την «αληθή έννοιαν και σημασίαν» τους. Σε ένα άλλο επίπεδο όμως, ο Κοραΐς χρησιμοποιεί το εν λόγω σχήμα για να προωθήσει τη λύση της μέσης οδού: τονίζει ξανά και ξανά ότι η γνώση μόνο της αρχαίας –κάτι στο οποίο οι Γραικοί υπολείπονταν κατά πολύ των ξένων– δεν αρκεί. Για να αποκτήσουμε πλήρη «είδησιν» μιας γλώσσας, λέει, πρέπει να γνωρίζουμε όλες τις διαδοχικές εκδοχές της. Η, αλλιώς, όποιοι δεν ξέρουν ή περιφρονούν τα νέα ελληνικά δεν μπορούν να μάθουν στην εντέλεια τα αρχαία.

Επανερχόμενοι στη σχέση γραμματικής και λογικής, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Κοραΐς υιοθετεί την άποψη του Κοντιγιάκ και προειδοποιεί για τα δεινά που διαχέονται σαν μεταδοτική ασθένεια όταν η μεταξύ τους σύζευξη διαρραγεί: «τα άτοπα της γλώσσης εύκολα γεννώσι τα άτοπα του συλλογίζεσθαι, και τούτα πάλιν γίνονται γονείς των ατόπων της διαγωγής. Οστις έμαθε να ήναι άτοπος εις εν, δεν αργεί να μεταφέρει την ατοπίαν και εις άλλα».²⁹ Αυτός ήταν ο φαύλος κύκλος που μετέτρεψε τους Έλληνες σε Ρωμιούς: η πολιτική παρακμή της αρχαίας Ελλάδας προϋποθέτει και επιτείνει την προϊούσα φθορά της γλώσσας και τον ηθικό μαρασμό. Κάτι ανάλογο, ή μάλλον χειρότερο, είχε συμβεί και στην Ευρώπη,

όταν οι βάρβαροι κατέλυσαν τη δυτική αυτοκρατορία. Εκεί όμως η Αναγέννηση και στη συνέχεια ο Διαφωτισμός έσπασαν το φαύλο κύκλο και οι φωτισμένοι λαοί, με επικεφαλής του Γάλλους, έδειξαν ότι η παρακμή ήταν αντιστρέψιμη. Εύλογα λοιπόν ο φιλόλογος, πατριώτης και γιατρός Κοραΐς πίστεψε ότι μόνο αν η γλώσσα «θεραπευτεί» το γένος θα μπορέσει να ανακτήσει τον χαμένο εαυτό του. «Νομίζω ότι η διαφθορά της γλώσσας είναι συγγενής νόσος της διαφθοράς των ηθών και, κατά τους ιπποκρατικούς κανόνες, ζητεί συγγενή και παρόμοιον θεραπεία». ³⁰

Μετά την ολική επικράτηση του δημοτικισμού και με φόντο την αποδοχή της ρομαντικής ευαισθησίας που αναζητά την άμεση έκφραση μιας ανεπαλήπτης και μη υπαγόμενης σε κανόνες ατομικότητας, λογικό είναι να θεωρούμε σήμερα μάταιη και αντιδραστική την πρόθεση του Κοραΐ να διορθώσει τη γλώσσα, ένα περιεργο μίγμα δονκιχωτισμού και αυταρχισμού. Ο Χιώτης σοφός όμως ήταν άνθρωπος του 18ου αιώνα, όχι του 19ου, κι ας έζησε μέχρι το 1833. Στον αιώνα των φώτων, η άνωθεν διορθωτική παρέμβαση σε συνδυασμό με το υψηλό κύρος του κλασικού στις τέχνες και τα γράμματα επέτρεπαν, αν δεν ενθάρρυναν τέτοια εγχειρήματα. Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε και κάτι που οι επικριτές του Κοραΐ υποτίμησαν ή δεν θέλησαν να δουν: η άποψή του ότι στην Ελλάδα η γλώσσα είχε μπει σε μια ρευστή μεταβατική περίοδο και συνεπώς ήταν ακόμα «αδιόριστος», ή για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του «συμπεφυρμένη, κατά την παροιμίαν, ως της τρελλής τα μαλλιά» ³¹ δεν μπορεί να απορριφθεί ως ανακριβής. Και σίγουρα του έδινε το δικαίωμα να καταθέσει τη δική του λύση.

Ο Κοραΐς ουδέποτε παρουσίασε συστηματικά τις απόψεις του για τη γλώσσα, κι αυτό δυσχεραίνει την αποτίμησή τους. Όσον αφορά πάντως την «διόρθωσιν και τον καλλωπισμόν» που ήταν και η κύρια πρόθεσή του, οφείλουμε να ξεκινήσουμε από το πώς την εννοούσε ο ίδιος. Θα μας βοηθούσε λοιπόν να αναλύσουμε τα δύο μεταφορικά σχήματα που προτείνει για να προωθήσει τη λύση της μέσης οδού, αρχίζοντας από το εξής πολύ γνωστό: «στοχάζομαι ότι αν ο σπουδαίος [μορφωμένος] έχη χρέος να συγκαταβαίνη εις το μέτρον της καταλήψεως του ξυλοφόρου, ούτω και ο ξυλοφόρος πρέπει να προθυμήται να αναβαίνη και αυτός ολίγον εις το να καταλαμβάνη τα λεγόμενα ή τα γραφόμενα από τον σπουδαίον και τοιουτοτρόπως να συναπαντήθωσι και οι δύο εις το μέσον της κλίμακος». ³²

Ο Κοραΐς και ο Ρήγας υποβαστάζουν την πληγωμένη και ρακενδύτη Ελλάδα. Μια από τις πολλές ανάλογες λιθογραφίες του 19ου αιώνα.

Με την παραστατική αυτή εικόνα, ο Κοραΐς δείχνει πώς εννοούσε τη σταδιακή σύγκλιση ανάμεσα στα δύο υποκείμενα που προϋπόθετε η θεωρία του: αφενός τους μορφωμένους, οι οποίοι πρέπει να χρησιμοποιούν μια γλώσσα που θα έχει δεχθεί τη μεγαλύτερη δυνατή μεταγγιση «ελληνισμού» και συνεπώς θα είναι διαφορετική από την ομιλούμενη αλλά καταληπτή, και αφετέρου τους πολλούς και αμόρφωτους που θα θελήσουν να «φωτιστούν». (Χαρακτηριστική περίπτωση ο αγράμματος Παπατρέχας που αποστήθισε τον Όμηρο και άλλαξε το όνομά του σε «Θέων»). Αυτός ήταν ο στρατηγικός του στόχος. Όσον αφορά την τακτική του, επιλέγει ένα δεύτερο σχήμα που εμείς θα αποκαλούσαμε «διμέτωπο αγώνα». Εδώ στο κέντρο του φάσματος, που τα δύο άκρα του είναι τώρα οι αρχαϊστές και οι δημοτικιστές, τοποθετεί τον εαυτό του και βάζει εναντίον τόσο εκείνων που εμμένουν στη νεκρανάσταση της Ελληνικής γλώσσας – και με τον όρο αυτό εννοεί πάντα την αρχαία – και όσων εκθειάζουν την ομιλούμενη δημοτική. Τους μεν αποκαλεί «ολιγαρχικούς» και «τυραννικούς», τους δε «δημαγωγούς», και υπόσχεται ότι η μέση οδός θα απαλλάξει το γένος από αμφοτέρους.

Μια διεξοδική κριτική ανάγνωση της γλωσσικής θεωρίας του Κοραΐ θα πρέπει να ασχοληθεί με ορισμένα θέματα που η οικονομία του κειμένου μας αναγκάζει να παραθέσουμε απλώς με τη μορφή ερωτήσεων: Γιατί ο Κοραΐς

θέλησε να αλλάξει τη μορφολογία της κοινής και δεν ακολούθησε το παράδειγμα των Δυτικών, οι οποίοι έριξαν το βάρος στον εμπλουτισμό της ομιλούμενης με λατινικές λέξεις; Πόσο επηρεάστηκε από τις συντηρητικές αισθητικές προτιμήσεις του; Ως ποιό σημείο υιοθέτησε το οργανικό παράδειγμα; Πώς αντέδρασε στον γερμανικό ρομαντισμό που αποδέχθηκε τη θέση του Βίκο (Vico) για τις ποιητικές καταβολές της γλώσσας και αναζήτησε την αυθεντικότητα στη λαλιά του αγνού και άδολου λαϊκού ανθρώπου; Πώς εξηγείται η εμμονή του στην αυθεντία των «αρίστων» και των «δοκίμων» συγγραφέων που τους αναγόρευσε νομοθέτες της γλώσσας; Και ποια ήταν η άποψή του για το αν η δημοτική θα πρέπει να θεωρηθεί νέα γλώσσα ή η σύγχρονη εκδοχή της αρχαίας;

Ίσως το κλειδί του κοραϊκού δόγματος βρίσκεται στον διμέτωπο αγώνα του με στόχο τους τυραννικούς ελληνίζοντες και τους δημαγωγούς χυδαίους. Για να αρχίσουμε από τους πρώτους, τα επιχειρήματά του εναντίον τους είναι τόσο εύστοχα που έμμεσα θέτουν το ερώτημα, γιατί ο Κοραΐς δεν έγινε δημοτικιστής; Μερικά παραδείγματα: παρά τις ετυμολογικές ανασκαφές του, ο Κοραΐς υιοθετεί το κριτήριο της χρήσης, όπως φαίνεται καθαρά όταν γράφει ότι όποιος αρχαίζει «φοβείται να γράψη εις την κοινήν διάλεκτον, της οποίας το δικαστήριο

ευρίσκεται εις το ζων έθνος». ³³ Και η δικαιοδοσία αυτού του δικαστηρίου εδράζεται στο γεγονός ότι «η γλώσσα είναι εν από τα πλέον αναπαλλοτρίωτα του έθνους κτήματα. Από το κτήμα τούτο μετέχουν όλα τα μέλη του έθνους με δημοκρατικήν, να είπω ούτως, ισότητα». ³⁴ Η, σύμφωνα με την πλέον ακραία διατύπωση αυτής της θέσης: «η φωνή και η γλώσσα του λαού είναι φωνή και γλώσσα θεού». ³⁵ Επιπλέον ο Κοραΐς έχει την εντιμότητα να παραδεχθεί ότι η λαϊκή ετυμολογία θα μπορούσε να ανατρέψει το δικό του μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα: «εάν από καλήν ή κακήν τύχη εγεννάτο τις (το οποίον δεν είναι αδύνατον) μεταξύ των υπερασπιστών του χυδαϊσμού, καλός να γεννά τοιούτους γραφικούς στίχους, μήτε θεοί, μήτε δαίμονες θέλουσι πλέον δυνηθή να εμποδίσωσι τον χυδαϊσμόν της γλώσσας, εάν ήναι τότε δίκαιον να ονομασθή γλώσσα χυδαία εις την οποίαν ευρίσκονται τοιούτοι ποιηταί και τοιαύτα ποιήματα», είχε γράψει σε επιστολή του το 1803 ³⁶ (όταν ο Σολωμός ήταν πέντε ετών). Παράλληλα, με μια κίνηση που ίσως παραπέμπει και στον εκκολαπτόμενο ρομαντισμό, προαναγγέλλει ο ίδιος το επιχείρημα των «χυδαίων» που ο Ζακύνθιος ποιητής θα εκπροσωπήσει, δηλαδή ότι η αυθεντικότητα του ατομικού χαρακτήρα μπορεί να εκφραστεί μόνο μέσα από την κοινή γλώσσα: «[α]λλ' ο χαρακτήρ ούτος δεν εμπορεί να φανή τοιούτος, οποίος είναι, πάρεξ όταν γράφη εις την φυσικήν αυτού διάλεκτον, ήγουν εις εκείνην, την οποίαν εθήλασεν με το γάλα...». ³⁷

Ο Κοραΐς πάντως αντιλαμβάνεται πόσο ασύμβατη είναι η λύση της «διόρθωσης και καλλωπισμού» με τις παραπάνω διακηρύξεις του και δίνει κάποιες εξηγήσεις, μάλλον χωλές. Ενώ παραδέχεται ότι «[μ]όνος ο καιρός έχει την εξουσίαν να μεταβάλλη των εθνών τας διαλέκτους, καθώς μεταβάλλει και τα έθνη», ³⁸ εμμένει στην πρόθεσή του να διορθώσει τη γλώσσα, αλλά διαβεβαιώνει ότι δεν διακατέχεται «από την όντως γελοίαν φαντασίαν να γένω νομοθέτης της γλώσσας» ³⁹ επειδή η δική του παρέμβαση έχει ήπιο, συμβουλευτικό χαρακτήρα και γίνεται «με μεγάλην προσοχήν, επειδή η γλώσσα δεν είναι εξαίρετον αυτού κτήμα, αλλ' ανήκει εις όλον το έθνος». ⁴⁰ Τι εννοεί όμως με τη λέξη «έθνος»; Η απάντηση του Κοραΐ είναι αποκαλυπτική: «Όταν λέγω, ότι από την γλώσσαν μετέχει το έθνος όλον με δημοκρατικήν ισότητα, δεν νοώ ότι πρέπει ν' αφήσωμεν την μόρφωσιν και την δημιουργίαν αυτής εις την οχλοκρατικήν φαντασίαν των χυδαίων. Ο όχλος είναι πανταχού όχλος». Και λίγο παρακάτω: «Επειτα διά ποίους αμαθείς γράφομεν; Όχι βέβαια διά τον χυδαίον όχλον, οι οποίοι ουδ' αν ήμεθα

εις τον κόσμο έχουν είδησιν· αλλά διά τους όσοι τουλάχιστον εξεύρουν να αναγιγνώσκωσι, κ' έχουν οπωσδήποτε επιθυμίαν να φωτισθώσιν».⁴¹

Τα περί όχλου μπορεί σήμερα να ξενίζουν, αλλά εκείνη την εποχή ήταν σχεδόν κοινός τόπος αν κρίνουμε από ανάλογα σχόλια του Χέρντερ, ο οποίος, στον αντίποδα του Κοραή, επικαλέστηκε τη λαλιά του χωρικού για να αντικρούσει τη γλωσσική εκλέπτυνση που προωθούσαν οι διανοούμενοι. Νομίζω ότι το πρόβλημα βρίσκεται αλλού και θα το εντοπίσουμε αν ακολουθήσουμε τα βήματα του κοραϊκού συλλογισμού. Όπως είπαμε, αφητηρία ήταν η δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το γένος. Και η αντίδρασή του αναμενόμενη: έχοντας αποδεχθεί την επικρατούσα τότε δόξα ότι η γλώσσα, η λογική και τα κοινωνικά ήθη είναι συγκοινωνούντα δοχεία εφόσον, οποιαδήποτε αλλαγή σε ένα από τα τρία στοιχεία επηρεάζει τα άλλα δύο και ταυτόχρονα προκαλείται απ' αυτά, (είτε στην τροχιά της προόδου, είτε της παρακμής), ο Κοραής καταλήγει στο εύλογο, σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του, συμπέρασμα ότι αν σπάσει ο κρίκος της «βαρβαρωθείσης γλώσσας» η Ελλάδα θα βγει από τον φαύλο κύκλο.

Οι αντιφάσεις στην επιφάνεια των κοραϊκών κειμένων μπορεί να κρύβουν μια βαθύτερη αμφισημία. Μολονότι ο Κοραής περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση της γλώσσας στην Ελλάδα, δεν είναι πάντα σαφές τι εννοεί· στον λόγο του το πρώτο πληθυντικό δεν αναφέρεται μόνο σε «αυτό που πραγματικά είμαστε σήμερα» αλλά ενίοτε διολισθαίνει προς το «πρέπει να γίνουμε αυτό που πραγματικά είμαστε». Επιστρέφουμε λοιπόν σε όσα είπαμε στην αρχή για τη λειτουργία της μνήμης και την ταύτιση της προόδου με την επάνοδο. Όπως οι Ρωμιοί έπρεπε να μάθουν τι να θυμούνται για να γίνουν Έλληνες, έτσι έπρεπε να μάθουν και πώς να μιλούν. Με αυτό κατά νου, η δήλωση του Κοραή ότι «[κ]αθώς περί εκάστου κατά μέρος ανθρώπου είναι αληθές το *Ανδρός χαρακτήρ εκ λόγου γνωρίζεται*, [τ]ον αυτόν τρόπον και ολοκλήρου τινός έθνους ο χαρακτήρ από την γλώσσαν του γνωρίζεται»,⁴² μπορεί να διαβαστεί όχι ως αποδοχή της ομιλούμενης αλλά ως παρότρυνση να βελτιωθεί η γλώσσα για να φέρει στην επιφάνεια την υπόγεια συνέχεια που ενώνει τους Ρωμιούς με τους Έλληνες. Κάτι ανάλογο ίσως ισχύει και για τη φράση του Κοραή «Η γλώσσα είν' αυτό το έθνος»⁴³ η οποία, σύμφωνα με την ίδια ανάγνωση, υποδεικνύει το δρόμο της γλωσσικής διόρθωσης που

το έθνος οφείλει να ακολουθήσει για να ανακτήσει τον εαυτό του.

Τώρα μπορούμε να δούμε πιο καθαρά την καίρια σημασία μιας διάκρισης που επισημάναμε, αλλά αφήσαμε ασχολίαστη: εκείνη ανάμεσα στην καθυστέρηση και την παρακμή. Η καθυστέρηση –εμείς θα λέγαμε «υπανάπτυξη»– προϋποθέτει μια στοχοθεσία, ή πιο απλά, την επίτευξη προόδου, η οποία θα μας δώσει την δυνατότητα να πλησιάσουμε το σημείο όπου θέλουμε να φτάσουμε. Η έννοια της παρακμής όμως θεωρεί δεδομένη τη διαχρονική παρουσία του ίδιου υποκειμένου και μας καλεί να ξαναγίνουμε αυτό που είμαστε κάποτε και κυρίως αυτό που κατά βάθος είμαστε ακόμα. Όσον αφορά τη γλώσσα, σύμφωνα με τον Κοραή και σε αντίθεση με τους αρχαϊζόντες, η κίνηση προς την ανάκαμψη οφείλει να ξεκινήσει από τη δημοτική επειδή η βελτίωση θα επέλθει βαθμιαία «έως να φθάση το έθνος να συνθεήσεται ακοάς του και να νοστιμειθώσιν ολίγον την εις ημάς φαινομένην δυνατήν αρίστην φράσιν· έπειτα εις το εξής, αν τούτο κατορθωθή, τελειούται και βελτιούται η γλώσσα μόνη της».⁴⁴ Συνεπώς ο Κοραής δεν προέβλεψε και κατά μείζονα λόγο δεν ευχήθηκε τη διγλωσσία επειδή ήταν σίγουρος ότι σε βάθος χρόνου οι Έλληνες θα θήλαζαν με το γάλα της μάνας τους την καθαρεύουσα. Όλα αυτά σημαίνουν ότι μπορεί μεν να διαφώνησε με τους αρχαϊζόντες για την ταχύτητα και την έκταση της αλλαγής, αποδέχθηκε όμως την κατεύθυνση, δηλαδή τη σταδιακή απομάκρυνση από την «βαρβαρωθείσα» ομιλούμενη. Και ο λόγος ήταν προφανής. Η «διόρθωσις» της γλώσσας θα της επέτρεπε να παίξει τον ρόλο που της έχει αναθέσει: να επανασυνδέσει σε ανώτερο επίπεδο τον προφορικό λόγο με τον ενδιάθετο και ταυτόχρονα να αποδείξει την επιβίωση μέσα στην καθαρεύουσα «της προγονικής ημών γλώσσας, η οποία έμεινεν η μόνη σχεδόν μαρτυρία και απόδειξις της ευγενείας ημών, ευγενείας τόσον ενδοξωτέρας, όσον είναι, όχι του δεινός ή του δεινός, αλλ' ολοκλήρου γένους ευγένεια...».⁴⁵

Τα λόγια του Κοραή εξηγούν την αντίθεσή του στους «χυδαίους». Σε μια επιστολή του το 1806, αφού συνοψίσει το δόγμα της μέσης οδού λέγοντας ότι «αν δεν πρέπει να κολακεύωμεν του έθνους την χυδαιότητα, δεν πρέπει όμως πάλιν να μακρυνώμεθα τόσον πολύ αφ' ό,τι εσυνειθίσαν παιδιόθεν ν' ακούωσι τ' αυτία του», ο Κοραής συγκρίνοντας τους δύο αντιπάλους του στον διμέτωπο αγώνα, διατυπώνει με θαυμαστή ειλικρίνεια και σαφήνεια τόσο το κατηγορητήριο κατά της δημο-

τικής, όσο και το πραγματικό σκεπτικό του: «εις εκείνων [των φιλοχυδαϊστών] το σύστημα ή δεν ευρίσκονται ποσώς, ή είναι ολιγώτεροι αι αντιφάσεις. Όνειδος άλλον δεν έχει, κατ' εμέ, το σύστημα τούτο, πλην ότι δεν είναι καλόν να εμπνεύση έρωτα της προγονικής γλώσσας και δόξης· και είναι βέβαια μέγα το όνειδος τούτο».⁴⁶

Πολλοί έχουν ορθά επισημάνει ότι το άστρο του Κοραή και γενικότερα του Διαφωτισμού στην Ελλάδα έδωσε όταν, μετά τον θάνατό του, οι κοραϊστές εγκατέλειψαν τη μέση οδό και μετακινήθηκαν προς την αρχαϊζουσα καθαρεύουσα. Κάτι για το οποίο, μάλλον άδικα, κατηγορήθηκε ο ίδιος. Μπορώ όμως να σκεφτώ κι έναν άλλο λόγο, πιο σημαντικό: το εγχείρημά του υποσκελίστηκε όταν οι δημοτικιστές και κυρίως η γενιά του '30, υιοθετώντας την ιδεολογία του γερμανικού εθνορομαντισμού, ισχυρίστηκαν ότι μόνο ο απλός άνθρωπος και όχι οι διανοούμενοι είναι σε θέση «να εμπνεύση έρωτα της προγονικής γλώσσας και δόξης» και έτσι να μας συνδέσει με τους προγόνους μας. Εδώ ελλοχεύει η εξής ειρωνεία: όπως ο Κοραής πολέμησε τους αρχαϊζόντες ενώ αποδέχθηκε τη γλωσσική διόρθωση για να πλησιάσει η ομιλούμενη την αρχαία, έτσι και οι επικριτές του απέρριψαν τη μέση οδό, αποδεχόμενοι όμως το αρχικό του κίνητρο. Πίστεψαν δηλαδή ότι η δημοτική είναι επαρκής «μαρτυρία και απόδειξις της ευγενείας ημών» επειδή μέσα από αυτή οι νεοέλληνες μπορούν να αναδείξουν τη συνέχεια του «ελληνισμού». ▲

- 1 Δ. Θεριανού, *Αδαμάντιος Κοραής*, τόμος Γ', 1890, σ. σή'-σθ'.
- 2 Αδαμάντιου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, 1986, σ. 488.
- 3 *Ο.π.*, σ. 138.
- 4 Θεριανού, *ό.π.*, σ. σή'.
- 5 *Προλεγόμενα*, *ό.π.*, σ. 59.
- 6 Θεριανού, *ό.π.*, σ. πα'.
- 7 Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 1988, σ. 48.
- 8 Αδαμάντιου Κοραή, *Προλεγόμενα Β*, 1988, σ. 290.
- 9 Αρνά - Λανσελό, *Γενική και λελογισμένη γραμματική του Πορ-Ρουαγιάλ*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτη, Αθήνα 1999.
- 10 *Προλεγόμενα Α*, σ. 42.
- 11 *Ο.π.*, σ. 125.
- 12 *Ο.π.*, σ. 491-2.
- 13 Για την αντίστοιχη «διττή στροφή» του Κοραή βλ. Μ. Πεχλιβάνος, *Εκδόχες νεοστερικότητας στην κοινωνία του γένους*:

Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Ιώσηπος Μοισόδας, Αδαμάντιος Κοραής, 1999, σ. 171.

- 14 Αδαμάντιου Κοραή, *Αλληλογραφία*, τόμος Β, 1966, σ. 107.
- 15 Για μια γενικότερη θεώρηση του θέματος βλ. Α.-Φ. Χριστίδης, *Γλώσσα, Πολιτική, Πολιτισμός*, 1999 και Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, 2001, σ. 3-18.
- 16 Κυρή Νικηφορίδου, «Γλωσσική αλλαγή» στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, σ. 107.
- 17 Jean Aitchison, *Language Change Progress or Decay?*, 1991, σ. 214-5.
- 18 *Προλεγόμενα Α*, σ. 69.
- 19 *Αλληλογραφία*, *ό.π.*, σ. 128.
- 20 *Προλεγόμενα Α*, σ. 38.
- 21 *Ο.π.*, σ. 53.
- 22 *Ο.π.*, σ. 67.
- 23 Ο Κοραής παραθέτει εκτενή αποσπάσματα από το βιβλίο του Johann David Michaelis, *De l'influence des opinions sur le langage et du langage sur les opinions* (1762) για να τεκμηριώσει, μεταξύ άλλων, τη μεγάλη σημασία που ο ίδιος αποδίδει στην ετυμολογία. Παραλείπει όμως να μνημονεύσει τη ρητή θέση του Michaelis ότι κάνουν λάθος όσοι πιστεύουν ότι με τον τρόπο αυτό ανακαλύπτουμε την αλήθεια. (σ. 114)
- 24 Peter Macridge, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, 2009, σ. 103-125. Εξίσου διαφωτιστική είναι η ανάλυση της γλωσσικής θεωρίας του Κοραή από τον Vincenzo Rotolo στο *A. Korais e la questione delle lingue in Grecia*, 1966, και στο «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή», *Διήμερο Κοραή*, 1984, σ. 45-58.
- 25 *Προλεγόμενα Α*, σ. 43.
- 26 *Ο.π.*, σ. 515.
- 27 *Ο.π.*, σ. 497.
- 28 *Προλεγόμενα Β*, σ. 692.
- 29 *Προλεγόμενα Α*, σ. 105.
- 30 *Αλληλογραφία*, τόμος Β', σ. 180.
- 31 *Ο.π.*, σ. 251.
- 32 *Ο.π.*, σ. 90.
- 33 *Προλεγόμενα Α*, σ. 42.
- 34 *Ο.π.*, σ. 49.
- 35 *Αλληλογραφία*, *ό.π.*, σ. 321.
- 36 *Αλληλογραφία*, τόμος Α', σ. 91.
- 37 *Προλεγόμενα Α*, σ. 43-4.
- 38 *Ο.π.*, σ. 50.
- 39 *Αλληλογραφία*, τόμος Γ', σ. 478.
- 40 *Αλληλογραφία*, τόμος Β', σ. 128-9.
- 41 *Προλεγόμενα Α*, σ. 50, 51.
- 42 *Ο.π.*, σ. 52.
- 43 *Άτακτα*, Προλεγόμενα στον Β' τόμο, 1829, σ. κα'.
- 44 *Αλληλογραφία*, *ό.π.*, σ. 181.
- 45 *Ο.π.*, σ. 481.
- 46 *Ο.π.*, σ. 322.